

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ А.М. ТОПОРОВА

SOCIAL AND HISTORICAL PRECONDITIONS AND MAIN DIRECTIONS A.M. TOPOROV'S PUBLIC AND EDUCATIONAL ACTIVITIES

У статті досліджено основні напрями громадсько-просвітницької діяльності А.М. Топорова, а також соціально-історичні передумови формування його як громадського діяча і просвітника. Зокрема, прослідковано становлення його особистості під впливом сім'ї, природного і соціального оточення, вчителів церковнопарафіяльної і другокласної учительської школи, а також завдяки народдовольцю Л. Єшину, який відіграв вирішальну роль у формуванні світогляду А.М. Топорова. У громадсько-просвітницькій діяльності А.М. Топорова виокремлено три напрями, кожен з яких розкрито в історичному контексті на тлі соціально-історичних змін. Згідно з першим напрямом досліджено громадську і культурно-освітню діяльність у комуні «Майское утро», до змісту якої, зокрема, включено керівництво гуртками художньої самодіяльності, заняття з ліквідації неписьменності, проведення голосних читань художньої літератури для селян, організацію заходів щодо впровадження культури побуту. Узагальнено і проаналізовано публікації А.М. Топорова в місцевих засобах масової інформації. Згідно з другим напрямом досліджено громадську роботу і публіцистичну діяльність А.М. Топорова, що здійснювалась ним поза межами комуні «Майское утро», зокрема, як члена крайової методичної ради, керівника районних вчительських курсів самоосвіти, як кореспондента газет, зокрема, його публікації на теми боротьби зі свавіллям влади, корупцією та іншими вадами суспільного життя.

У межах третього напрямку досліджено громадсько-просвітницьку діяльність А.М. Топорова в Україні: робота на громадських засадах як члена ради Миколаївської обласної бібліотеки, члена громадської ради Миколаївського обласного краєзнавчого музею і товариства охорони пам'яток історії та культури, публікація матеріалів із проблем самоосвіти, розвитку музейної справи та збереження пам'яток історичного минулого України, пропаганди класичної і сучасної музики, аналізу творчості відомих музикантів, композиторів тощо. Висвітлено також його стосунки з письменниками, поетами, есперантистами і громадськими діячами.

Ключові слова: А.М. Топоров, громадсько-просвітницька діяльність, соціально-історичні передумови, громадська робота, культурно-освітня діяльність, публіцистична діяльність.

In the article the main directions of A.M. Toporov's public-educational activity are investigated, as well as socio-historical and personal preconditions for the formation of him as a public figure and enlightener. In particular, the formation of his personality under the influence of the family, the natural and social environment, under the influence of teachers of the church parish and second-class teachers' schools, as well as L. Yesin, who defended people's rights, played a decisive role in the formation of the outlook of A.M. Toporov.

In the public-educational activity of A.M. Toporov we distinguish three directions, each of which is disclosed in the historical context on the background of socio-historical changes. According to the first direction, the public and cultural activities in the «Mayskoye Utro» commune were investigated, including, among others, the management of amateur circles, classes on the elimination of illiteracy, the holding of loud readings of fiction for peasants, and the organization of measures for the introduction of everyday life culture. The research summarized and analysed the publications about A.M. Toporov in local mass media.

According to the second direction, the public work and journalistic activity of A.M. Toporov, carried out outside the commune «Mayskoye Utro», is explored, in particular, as a member of the regional methodological council, the head of district self-education teacher training courses, as a correspondent of newspapers, in particular, his publications on topics of struggle against the tyranny of power, corruption and other defects in public life.

The third direction is presented in the study of A. M. Toporov's public-educational activity in Ukraine: work on a voluntary basis as a member of the council of the Mykolayiv Regional Library, a member of the public council of the Mykolayiv Regional Museum of Local History and Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, publication of materials on issues of self-education, the development of museum affairs and the preservation of historical monuments of Ukraine, publications on the propagation of classical and contemporary music, analysis of the works of famous musicians, composers, etc. His relationship with writers, poets, Esperantists and public figures is also covered.

Key words: A.M. Toporov, public-educational activity, socio-historical and personal preconditions, public work, cultural and educational activity, journalistic activity.

УДК 371.091

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-14-2-12>

Куцова Т.О.,

аспірант кафедри початкової освіти Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

Постановка проблеми у загальному вигляді. Важливим завданням дослідження персоналії А.М. Топорова є визначення впливу соціально-історичних передумов на його громадсько-просвітницьку діяльність, яка відображена в багатьох архівних документах, в автобіографічних і публіцистичних творах самого автора, а також у численних публікаціях учених, письменників, журналістів, у спогадах його сучасників і послідовників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню громадської і просвітницької діяльності А.М. Топорова значною мірою сприяли наукові публікації таких авторів, як І. Акімова, М. Богоданович, В. Бочковська, О. Горяннін, О. Гречихін, Є. Добренко, М. Корнієнко, П. Костенков, І. Кузнецов, Є. Мірошніченко, Є. Ореховська, Т. Пересунько, І. Плеханова, Л. Степаненко, І. Троцюк, М. Фаршатова, Б. Черних та ін.

Окремі аспекти громадсько-просвітницької діяльності А.М. Топорова досліджувались у ряді

дисертацій, зокрема: В. Зябікіна (узагальнено методики навчання і виховання молоді в комуні «Майское утро» і обґрунтовано їх роль у формуванні нової школи в 1920–1932 рр.); Л. Степаненко (просвітницькі ідеї А.М. Топорова з точки зору можливості їх упровадження у сфері мистецької освіти); В. Бочковської (громадсько-просвітницька діяльність А.М. Топорова в контексті історії розвитку мистецької освіти в Алтайському краї); М. Богданович (персоналія А.М. Топорова як просвітителя і бібліофіла); М. Фаршатової (методика А.М. Топорова у розвитку літературно-творчих здібностей учнів молодших класів).

Певною мірою дотичні до громадсько-просвітницької діяльності А.М. Топорова монографічні дослідження, зокрема: П. Костенкова, І. Плеханової; Б. Черних; О. Горяніна; І. Троцюка; Є. Ореховської.

На особливу увагу заслуговує монографія професора Шефільдського університету Є. Добренка, в якій значне місце автор приділяє аналізу громадсько-просвітницької діяльності А.М. Топорова в комуні «Майское утро». Серед миколаївських учених, які досліджували громадсько-просвітницьку діяльність А. М. Топорова, слід виокремити Є. Мірошниченка та Т. Пересунько. Різномічні аспекти громадсько-просвітницької діяльності видатного педагога і просвітителя поглибили у своїх дослідженнях В. Петренко, І. Акімова, М. Корнієнко, І. Кузнецов. Ідеї громадсько-просвітницької діяльності А.М. Топорова в контексті виникнення читацьких спільнот у ХІХ столітті висвітлено А. Герасимовою.

Значна роль у дослідженні соціально-історичних аспектів громадсько-просвітницької діяльності А.М. Топорова належить його сину Герману та внуку Ігорю, науковий доробок якого, присвячений досліджуваній проблемі, становить понад 25 статей, опублікованих у наукових збірках.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на великий обсяг джерел, дотичних до окресленої проблеми, недостатньо дослідженим залишається суспільно-історичний контекст, на тлі якого відбувалося формування А.М. Топорова як знаного просвітника і громадського діяча. З іншого боку, потребує більш глибокого вивчення зміст основних напрямів громадської та просвітницької діяльності А.М. Топорова.

Мета статті – дослідити основні напрями громадсько-просвітницької діяльності А.М. Топорова, а також окреслити соціально-історичні передумови та найближче соціальне оточення, що вирішальним чином вплинули на формування його як громадського діяча і просвітника.

Виклад основного матеріалу. Становлення А.М. Топорова як просвітника і громадського діяча відбувалося поступово, під впливом різних передумов, серед яких передусім слід назвати його

особистісні якості: розвинені вроджені інтелектуальні здібності, природну кмітливість, наполегливість, надзвичайну працездатність, спостережливість, невгамовний потяг до знань, прагнення до самовдосконалення і розвитку, які ґрунтувались на високорозвинених морально-вольових рисах, таких як бажання служити своєму народу на освітянській ниві, чесність перед собою і людьми, непримиренність до несправедливості, безкомпромісність у боротьбі з бюрократизмом, шахрайством, злочинністю, казнокрадством тощо.

Слід зазначити, що весь комплекс зазначених вище особистісних характеристик А.М. Топорова став результатом, з одного боку, наслідуваних ним від батьків і предків природних задатків, а з іншого, формувався під впливом найближчого соціального середовища (рідних, близьких, односельців, а згодом учителів, наставників, друзів, колег тощо).

Адріан Митрофанович Топоров народився 24 серпня (5 вересня) 1891 року в бідній селянській сім'ї, в селі Стойло Старооскольського повіту Курської губернії в Російській імперії [6]. Як і в інших селянських сім'ях його батьки з малечку привчали дітей до важкої праці. Уже з п'яти років Адріану (так звали малого Адріана Топорова) заставляли рвати траву для худоби, із семи років почали вчити плести постолі, вити пута коням, крутити перевесла на в'язку снопів. До восьми років його навчили стерегти отару, їздити верхи на конях і споряджати їх. З дев'ятирічного віку Адріан умів орати і косити, накладати снопи на воза і возити їх з поля за двадцять п'ять верст [5, арк. 39].

Важливим етапом у житті А.М. Топорова було навчання у Бродчанській церковнопарафіяльній школі, де він отримав початкову освіту, й у Каплінській другокласній учительській школі. Саме під час навчання в цій школі завдяки учителю російської мови і літератури у А.М. Топорова з'явився смак до читання і літературного слова. Однак понад усе він любив заняття музикою, особливо захоплювався грою на скрипці та хоровим співом [5, арк. 56–63].

Значний вплив на розвиток особистості А.М. Топорова здійснив народоволець Л. Єшин, з яким А.М. Топоров познайомився у 1910 році. Як згадує А.М. Топоров, саме завдяки Л. Єшину він зрозумів, для чого на світі писалися і пишуться книги, для чого створювалися і створюються наукові, філософські праці. Поступово він став розуміти, що замало «вибитися в люди», домогтися чогось доброго лише для самого себе, а слід «уболівати» за біди і образи всього народу [12, с. 75]. Л. Єшин, маючи енциклопедичну ерудицію, спонукав тоді А.М. Топорова до самоосвіти та порадив йому вступати до Московського народного університету імені А.Л. Шанявського.

Однак збутися цим планам перешкодила Перша світова війна, яка спричинила серйозні

зміни в житті А.М. Топорова: він вирішив залишити своє вчителювання в Барнаулі й подав інспектору початкових міністерських шкіл прохання відіслати його працювати в одне з найвіддаленіших глухих сибірських сіл. Так, наприкінці листопада 1915 року він залишив Барнаул і опинився в селі Верх-Жилінське, Косихінської волості, Алтайського краю, де був призначений на посаду вчителя початкової школи [12, с. 99]. Однак найбільш повно розкрився його талант як громадського діяча і просвітника зі створенням комуні «Майское утро». Саме тут протягом дванадцяти років (1920–1932 рр.) майже щовечора він проводив голосні читання творів художньої літератури, вів спостереження і запис обговорення кожного прослуханого твору, емоційних і поведінкових реакцій учасників [11, с. 257].

За ініціативи А.М. Топорова в комуні «Майское утро» були організовані краєзнавчий музей і предметні гуртки, в яких діти слухали лекції, спостерігали явища природи, ставили фізичні досліди, проводили велику краєзнавчу роботу. Щороку Адріан Митрофанович організовував походи по району, під час яких учні збирали експонати, що відображали природу, історію, культуру, побут сибірського села. У результаті були записані сотні зразків усного та музичного фольклору, які використовувалися в навчальному процесі, в роботі хорового колективу і струнного оркестру, поповнювали шкільний музей, що був визнаний кращим у районі, а його експонати представляли Барнаульський округ на Всесоюзній виставці у Москві [12, с. 143].

Завдяки зусиллям А.М. Топорова, під його безпосереднім керівництвом у комуні проводилися заняття з образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва, написання оповідань і віршів, художнього декламування, хорового і сольного співу, гри на різних музичних інструментах, самодіяльних театральних колективів – усе це сприяло вихованню художньо-естетичного смаку дітей і дорослих на кращих зразках народних пісень, творів вітчизняної та зарубіжної музичної класики і драматургії.

Крім культурно-освітньої роботи, А.М. Топоров брав безпосередню участь в організації господарства комуні, виступав на зборах, надавав поради щодо налагодження госпрозрахунку, воював з таємними і явними ворогами комуні, вгамовував занадто запопадливих дбайливців її, а ставши в ту пору сількором, писав статті про всі ці та інші проблеми і друкувався в місцевих газетах і журналах [10, с. 380].

Слід зазначити, що А.М. Топоров разом із дружиною та активістами здійснювали тоді значний обсяг роботи щодо впровадження в комуні елементарної побутової культури: він прочитав не один десяток лекцій про соціальну й особисту

санітарію та гігієну, активно впроваджував правила санітарного утримання житлових приміщень, тваринницьких ферм, комор, льохів, підвалів, робочих приміщень тощо [10, с. 201–202].

Працюючи в комуні «Майское утро», А.М. Топоров виконував великий обсяг іншої громадської роботи, зокрема, був членом Сибірської крайової методичної ради і брав участь у розробленні сибірського варіанту шкільних програм і методик ГУСу [4, арк. 6–9], керував районними вчительськими курсами самоосвіти, був членом комітету з добудови районної лікарні тощо. Дізнавшись про аварійний стан балок і дерев'яних стін будівлі, він надав відповідну статтю редакції районної газети «Красный Алтай» і тим самим попередив трагедію, врятувавши життя і здоров'я багатьох людей, однак викликав невдоволення голови Косихінського райвиконкому, завадивши йому дочасно здати об'єкт і отримати нагороди [10, с. 381–383].

Безперечно, щоб викривати факти, подібні наведеним (а їх у житті А.М. Топорова було чимало), у той час потрібна була мужність, оскільки система більшовицької влади жорстоко карала неугодних: 17 травня 1937 року А.М. Топорова було заарештовано та після нетривалого розслідування засуджено за статтею 58, п. 10, ч. 1 Кримінального Кодексу РРФСР «Пропаганда або агітація, що містять заклик до повалення, підризу або ослаблення Радянської влади або до вчинення окремих контрреволюційних злочинів (статей 58²–58⁹ цього Кодексу), а також саморозповсюдження або виготовлення, або зберігання літератури того самого змісту» і позбавлено волі на п'ять років з обмеженням активних і пасивних виборчих прав на два роки [1, л. 11–12].

Після відбуття терміну ув'язнення 1949 року А.М. Топоров разом із сім'єю переїхав до м. Николаєва, де більш повно розкрився його багатогранний талант як громадського діяча і просвітителя. У цей період він зустрічався з учнями і вчителями українських і російських шкіл, читав лекції у вищих навчальних закладах, виступав у трудових колективах підприємств і організацій, на радіо і телебаченні, вів активне листування з педагогами, вченими, письменниками, редакціями журналів і газет, громадськими організаціями тощо.

У миколаївський період свого життя А.М. Топоров брав активну участь у розвитку бібліотечної справи, як член ради Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки не міг стояти осторонь того факту, що бібліотека вкрай потребувала нового й більш просторого приміщення, і, напередодні 75-річного ювілею діяльності бібліотеки, у 1955 році написав статтю «Коли ж допоможуть обласній бібліотеці?», яка була надрукована у Всесоюзній газеті «Советская культура», а через рік підняв ту ж саму проблему в республіканській газеті «Радянська культура». Так, значною мірою

завдяки організаторській енергії і наполегливості А.М. Топорова обласна бібліотека отримала нове приміщення, в якому вона знаходиться і донині [2].

У наступні роки А.М. Топоров у своїх публікаціях висвітлював цілу низку інших проблем щодо читання, книговидавничої, книготоргової та бібліотечної справи: з історії поліграфії і книжкової торгівлі, з історії бібліотек, з методики голосних публічних читань у бібліотечній роботі тощо.

Вагому частину громадсько-просвітницької діяльності А.М. Топорова складала сфера мистецтва. Він як пристрасний любитель музики і скрипаль-аматор висвітлював творче життя Миколаївської філармонії, зокрема, виступ піаніста Е. Гігельса і скрипаля М. Ваймана, виступ філармонічного камерного оркестру, інші події у сфері музичної культури Миколаївщини.

У громадсько-просвітницькій діяльності А.М. Топорова своє відображення знайшла підготовка миколаївської молоді в дитячих музичних школах, музичному і культурно-освітньому училищах. Заслуговує на увагу організаторська робота А.М. Топорова як члена громадської ради Миколаївського обласного краєзнавчого музею щодо розвитку цього культурно-освітнього закладу, про що свідчить, наприклад, його листування з поетом Л. Вишеславським, в якому А.М. Топоров висловлює прохання надіслати матеріали про його творчість для Миколаївського краєзнавчого музею [3, арк. 4].

Під час життя і діяльності в Миколаєві А.М. Топоров здійснював великий обсяг громадської роботи як член товариства охорони пам'яток історії та культури, своїми гострими публікаціями у миколаївських газетах привертаючи увагу громадськості до пам'ятників героям історичного минулого України, діячам науки і культури Миколаївщини. Зокрема, в статті «Блюзнірство» він писав про занедбані могили родини Аркасів, жакливій стан каплиці і могили засновника Харківського університету, відомого українського вченого В. Каразіна [8]. Важливо зазначити, що після публікації даної статті міська влада привела історичні могили в порядок.

Завдяки історичним розвідкам А.М. Топорова і його публікації «Наш земляк-літописець» миколаївці більш докладно дізнались про старшого брата адмірала М. Аркаса – Захарія, який багато років досліджував давньогрецьке місто Херсонес Таврійський [13]. У своїх публіцистичних творах А.М. Топоров неодноразово писав про творчість історика і композитора М. Аркаса, звертаючи увагу читачів на невідомі епізоди його життя [14].

А.М. Топоров ґрунтовно досліджував діяльність і творчість історика та губернатора міста Миколаєва Г. Ге, могила якого знаходиться на Миколаївському міському кладовищі (на той час, за свідченнями А.М. Топорова, була в занедбаному стані) [9].

Низка публікацій А.М. Топорова присвячена іншим історичним постатям, життя і діяльність яких у різні історичні періоди певним чином були пов'язані з Україною і Миколаєвом: знаменитому гідрографу і астроному В. Зарудному, відомому українському мікробіологу і ботанику Б. Ісаченку. У публіцистичному доробку А.М. Топорова знаходимо біографічне дослідження трагічної події із життя М. Горького, який 15 серпня 1891 року в селі Кандибіно, що біля Миколаєва, захистив жінку від звірячого побиття, за що сам був жорстоко побитий і ледве вижив. Працюючи над цим матеріалом, А.М. Топоров записав спогади жительки цього села, яка була свідком факту, описаного М. Горьким в оповіданні «Вивід» [7].

У Миколаєві налагоджуються ділові та дружні стосунки А.М. Топорова з поетами В. Бойченком, Д. Кремінем, В. Пучковим, В. Качуріним, Е. Январьовим, письменником М. Божаткіним, художником А. Антонюком, театральним режисером, драматургом, публіцистом і громадським діячем, заслуженим артистом Грузинської РСР М. Трояновим, професором Т. Пересунько та іншими.

Громадсько-просвітницька діяльність А.М. Топорова у м. Миколаєві вирізняється його активною співпрацею з діячами культури, друзями і знайомими, йдеться, зокрема, про листування з відомими радянськими письменниками, поетами і літераторами А. Аграновським, М. Ановим, В. Гоффеншефером (другом А.М. Топорова), Ф. Каманіним, Л. Кравець, О. Лавриком, К. Львовою, М. Мілоновим, М. Масловим, К. Орешиним (сином відомого поета П. Орешина, репресованого у 1937 році), Ю. Пермітіним, І. Романовим, М. Твардовським, В. Тендряковим, О. Фадєєвим, К. Федіним, К. Чуковським, І. Швецовим, І. Шапою, М. Штаньком, О. Юговим, С. Яковлевим та іншими.

Громадсько-просвітницьку діяльність А.М. Топорова значною мірою характеризує його причетність до шанувальників мови есперанто як незамінного і найлегшого засобу всебічного міжнародного спілкування людей. Знайомство з одним із відомих есперантистів початку ХХ століття священиком І. Сєришевим сприяло тому, що А.М. Топоров став на все життя пристрасним прихильником і популяризатором цієї міжнародної мови. Цей факт його біографії був однією з причин звинувачення і ув'язнення 1937 року, оскільки тодішня влада вбачала у мові есперанто загрозу радянському устрою.

Висновки. Таким чином, аналіз архівних документів, мемуарів, публікацій та епістолярію А.М. Топорова дає підстави зробити висновок, що в його громадсько-просвітницькій діяльності виразно простежуються чотири напрями, кожен з яких розкривається в історичному контексті на тлі соціально-історичних тенденцій, а також

характеризує персоналію А.М. Топорова: громадська і культурно-освітня діяльність у комуні «Майское утро»; громадська робота і публіцистична діяльність, що здійснювалась ним поза межами комуні «Майское утро» в 1920–1932 рр.; громадська і культурно-просвітницька діяльність в м. Очер (Пермського краю) та м. Раменське (Московської обл.); громадсько-просвітницька діяльність в Україні (1949–1984 рр.). Ідеї громадсько-просвітницької діяльності А.М. Топорова є важливим матеріалом для подальшого розвитку і впровадження в сучасному культурно-освітньому просторі України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Вирок А.М. Топорову, оголошений виїзною спеціальною судовою колегією Свердловського обласного суду, 29 жовтня 1937 р. ГААОСО (Государственный архив административных органов Свердловской области). Ф. 1. Оп. 2. Д. 27526–2012. Л. 11–12.
2. До 130-річчя відкриття Миколаївської громадської бібліотеки (нині Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гмирьова). ДАМО (Державний Архів Миколаївської області): офіційний веб-сайт. 2011. 11 листопада. URL: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/242-130biblotekgmirev.html> (дата звернення: 18.10.2018).
3. Листування з поетами М.С. Лисянським, Л.Н. Вишеславським, А.Я. Марковим, М.С. Федіком та ін., 21 квітня 1960 р. – 14 вересня 1969 р. ДАМО. Ф.Р-2852 Топоров Адріан Митрофанович (1891–1984), публіцист, критик, педагог, учитель батька космонавта Г.С. Тітова. Оп. 2. Спр. 13. 64 арк.
4. Матеріали про представлення А.М. Топорова до урядової нагороди та присвоєння почесного звання заслуженого учителя (заява, подання, листування). Оригінали, машинописні копії. 24 липня 1964 р. – 28 січня 1966 р. ДАМО. Ф. Р-2852 Топоров Адріан Митрофанович (1891–1984), публіцист, критик, педагог, учитель батька космонавта Г.С. Тітова. Оп. 4. Спр. 31. 19 арк.
5. Мемуари А.М. Топорова «Я – из Стойла», частина I, глави: 1–20. Чернетки. 30 вересня 1965 р. ДАМО. Ф. Р-2852. Топоров Адріан Митрофанович (1891–1984), публіцист, критик, педагог, учитель батька космонавта Г.С. Тітова. Оп. 3. Спр. 1. 391 арк.
6. Справка Стойленского сельского совета от 29.06.1933 года о том, что Топоров А.М. происходит из крестьян-бедняков. Белгородский государственный литературный музей. Фонд Адриана Митрофановича Топорова. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Топоров_Адриан_Митрофанович (дата звернення: 10.12.2018).
7. Топоров А. Кандыбинская трагедия. Белгородская правда. 1968. 28 марта.
8. Топоров А. Кошунство. Комсомольська іскра. 1962. 22 черв.
9. Топоров А. Літописець міста Миколаєва. Південна правда. 1961. 2 грудня.
10. Топоров А.М. Интересное это занятие – жить на земле!: воспоминания. Барнаул : Алтайский дом печати, 2015. 398 с.
11. Топоров А.М. Крестьяне о писателях. Белгород : КОНСТАНТА, 2014. 300 с.
12. Топоров А.М. Я учитель : воспоминания ; вступ. ст. Г. Тітова ; ред. А. Аграновский. Москва : Дет. лит., 1980. 159 с.
13. Топоров А. Наш земляк – летописец. Південна правда. 1965. 20 листопада.
14. Топоров А. Невідомі епізоди життя М.М. Аркаса. Південна правда. 1983. 1 жовтня.